

جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری^۱

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۵/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۲)

لطیف رئیسی جعفرآبادی^۲

چکیده

موقعیت خاص جغرافیایی و ویژگی‌های توپوگرافی، سرزمین بختیاری را مملو از رودخانه‌ها، چشمه‌ها، قنات‌ها و برفاب‌های بهاری کرده است. این قرابت و خویشاوندی با منابع آبی تأثیر به‌سزایی در فرهنگ مردم این قوم داشته و موجب شده است که برای آب، ارزش و منزلتی فوق‌العاده قابل باشند و وجوهی از این فرهنگ‌عامه؛ همچون آداب و سنن، آیین‌ها، باورها، ترانه‌ها، ضرب‌المثل‌هایی را که الهام گرفته از تأثیرات کوه و دشت و طبیعت، آبخارها و موسیقی چشمه‌ساران بوده‌اند به‌صورت ناخودآگاه یا به‌دلخواه جلوه‌گر سازند. مقاله حاضر، جایگاه آب را در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری، با استفاده از روش اسنادی و میدانی، در قالب دو بخش آیین‌های مرتبط با آب در ایل بختیاری (همچون آیین‌های طلب باران، بند آمدن باران و عروسی قنات) و نیز باورهای مرتبط با آب در ایل بختیاری (مانند گاهشماری معطوف به باران و آب) مورد بررسی قرار داده است.

کلیدواژه‌ها: ایل بختیاری، فرهنگ مردم بختیاری، آیین بند آمدن باران، آیین طلب باران، هلهله کوسه

۱. این مقاله از پژوهشی با عنوان «بررسی جایگاه آب در فرهنگ مردم ایل بختیاری» استخراج شده است.

۲. پژوهشگر واحد پژوهش صدا و سیما، مرکز چهارمجال و بختیاری. رایانامه: borge.divar@yahoo.com

مقدمه

در جوامع امروزی، روابط اجتماعی، آداب و رسوم و اعتقادات مردم با گسترش ارتباطات فرهنگی روزبه‌روز در حال دگرگونی است. فرهنگ مردم، میراث عظیمی است که می‌توان آن را در فضای کنونی نیز پویا و زنده نگاه داشت. این فرهنگ بخش مهم و گسترده‌ای از فرهنگ معنوی جوامع و همچون آینه‌ای است که تحولات اجتماعی، سبک و شیوه زندگی، آمال و آرزوهای مردمان یک سرزمین را در آن می‌توان نظاره کرد. به عبارت دیگر، فرهنگ عامیانه بخشی از فرهنگ توده مردم است که تخیل، احساس، آرزو و اندیشه‌های گوناگون را از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کند و دگرگونی معیارهای زیباشناسی و اخلاقی هر دوره از زندگی یک قوم را که در کشاکش تاریخ شکل گرفته و به جزئی تفکیک ناپذیر و جدانشدنی از فرهنگ تاریخی و حیات ملی تبدیل شده است، آشکار می‌سازد. بر این اساس ضروری است که برای حفظ و نگهداری آن هرگونه تلاشی صورت گیرد. (کروبی، ۱۳۸۴: ۷۲)

از دیدگاه اقتصادی نیز هرگاه فرهنگ، هدف توسعه باشد، فولکلور هم جزئی از آن خواهد بود امروزه بسیاری از جوامع گردشگری با به‌کارگیری فرهنگ مردم در قالب هنرها، سنت‌ها، آداب و رسوم و آیین‌ها، در راه جذب هر چه بیشتر گردشگران تلاش می‌کنند و بر آنها تأثیر می‌گذارند. ایران نیز یکی از سنتی‌ترین و فولکلوریک‌ترین جوامع جهانی است که با سابقه‌ای دیرینه در زمینه فرهنگ و تمدن می‌تواند گام‌های بلندی در راه اهداف توسعه صنعت گردشگری بردارد و از توانایی‌های بالقوه خود که آن را در رده ده کشور اول جهان با جاذبه‌های گردشگری قرار داده است، بهترین بهره را ببرد. (ثلاثی، ۱۳۷۹: ۲۰۳).

در فلات پهناور ایران، اقوام گوناگون، با عادات مألوف و مآنوس منطقه‌ای و جغرافیایی خویش، بارآوری شگفتی را پدید آورده‌اند. همگی از یک فرهنگ مادر «فرهنگ ایران‌زمین» پیروی می‌کنند اما هر یک شاخصه‌های خاص خویش را همواره محفوظ نگاه می‌دارند.

جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۸۵

یکی از اقوام بزرگ این سرزمین پهناور که تنوع زیادی به آن بخشیده، ایل بختیاری است. بختیاری‌ها از جمله اقوام ایرانی هستند که خود از پیشینه کهن تاریخی و فرهنگی ریشه دار برخوردارند. با نگاهی به تاریخ، فرهنگ و ادبیات مکتوب و شفاهی گسترده آنان می‌توان به خوبی از این واقعیت آگاه شد؛ از جمله می‌توان به جایگاه ویژه آب در آیین‌ها و باورهای این قوم اشاره کرد.

زندگی کوچ‌نشینی و روستایی به طور عمده فارغ از امکانات شهرنشینی باعث شده است که حتی قطره‌های آب هم در زندگی این قوم معنا پیدا کند. از طرفی، وابسته بودن به دامداری و کشاورزی هم نیاز به منابع آب را دوچندان می‌کند. این گونه است که آب در زندگی روزمره، باورها و آیین‌های ایل بختیاری تأثیر عمیقی داشته است.

به هر حال آب در زندگی، تاریخ و فرهنگ ایل بختیاری همواره حضور معناداری داشته است. به بیانی دیگر، آب با همه عناصر فرهنگ این ایل سخت درآمیخته است. از همین رو، شناختن و شناساندن جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری، نیازمند پژوهش در این زمینه است. بر این اساس، مقاله حاضر، با استفاده از روش‌های تحقیق اسنادی و ابزار پژوهش میدانی، به شناسایی و معرفی جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری پرداخته است.

آب در فرهنگ عامه

آب، به عنوان یکی از اساسی‌ترین عناصر عالم هستی، در نزد بشر، همواره از جایگاهی والا و ارزشمند برخوردار بوده است و نقش آن در ایجاد و پیشبرد تمدن‌های گوناگون بشری، بر هیچ کس پوشیده نیست. جایگاه و حضور این عنصر بی‌بدیل در طول زندگی بشر، از چنان اهمیتی برخوردار بوده که حتی در برهه‌هایی از تاریخ مورد پرستش واقع شده است (سپهوندی، ۱۳۸۷: ۴۷).

آب مایعی است که حیات بدون آن میسر نیست. بشر از دوره نوسنگی، سعی در مهار آب داشته است چنان که بر روی الواحی که از ۴ هزار سال قبل از میلاد از سومری‌ها به جا مانده، سنگ‌نوشته‌هایی با این مضمون دیده می‌شود، همچنین در دین

۸۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

یهود اشاره شده است که حضرت موسی در ۱۴۰۰ سال قبل از میلاد مسیح با عصای سحرآمیز خود چشمه‌ای در دل کویر پدید آورد. مک لویی اظهار می‌کند:

«ایرانیان نخستین مردمی بودند که با ساختن چرخ آبی، آب رودخانه‌ها را به زمین‌های زراعی پایین‌تر و بالاتر منتقل می‌کردند» (نیازی، ۱۳۸۶: ۵۴).

به هر حال اهمیت آب در ایران باستان به حدی بود که برخی رودخانه‌ها با نام رودخانه‌های شاهنشاهی شناخته می‌شد. در کتب و آثار به‌جامانده از دانشمندان قدیمی ایران نیز به‌طور مفصل به اهمیت آب پرداخته شده است. *خواجہ نظام‌الملک* در کتاب *سیاست‌نامه* خود توزیع عادلانه آب را امری حیاتی برمی‌شمرد و عدول از آن را باعث تباهی مملکت می‌داند. آب از چنان اهمیتی در جوامع انسانی برخوردار است که اولین تمدن‌های بشری در کنار رودها تشکیل شده‌اند.

در زبان فارسی نیز کلمه آب در کاربرد کلماتی همچون آبادی، تبلور یافته است در حالی که در کلمه بیابان، نبود آب سبب معنای متروک آن شده است. به این ترتیب برای ایرانیان، آب چه به لحاظ دینی و چه از نظر فرهنگی، دارای اهمیت و ارزش بوده است (همان).

به دلیل حرمت آب و نیاز انسان به آن، دسترسی به آب، از دیرزمان، با شادمانی و جشن‌های پرخاطره اقوام ایرانی همراه بوده است (عناصری، ۱۳۷۴: ۵۵). اگر در موقعیت جغرافیایی و در سرزمین ایران، آب کم بوده، در فرهنگ اقوام مختلف، نقش و تجلی آن فراوان بوده است. خلق بسیاری از آیین‌ها، ترانه‌ها، قصه‌ها، ضرب‌المثل‌ها و جوشش احساسات و باورها، حکایت از نوعی نگاه معنوی به آب در این اقوام دارد.

موقعیت خاص جغرافیایی و شرایط توپوگرافی، سرزمین بختیاری را مملو از رودخانه‌ها، چشمه‌ها، قنات‌ها و برفاب‌های بهاری کرده است این قرابت و خویشاوندی با منابع آبی، تأثیر بسزایی در فرهنگ مردم آنان داشته و موجب شده است که آن‌چنان‌که برای آب، ارزش و منزلتی فوق‌العاده قایل باشند و وجوهی از این فرهنگ‌عامه؛ همچون آداب و سنن و آیین‌ها، باورها، ترانه‌ها، ضرب‌المثل‌ها و قصه‌هایی را که الهام گرفته از تأثیرات کوه و دشت و طبیعت، آبشارها و موسیقی چشمه‌ساران بوده‌اند، به‌صورت ناخودآگاه یا به‌دلخواه، جلوه‌گر سازند؛ به نحوی که چشم هر بیننده صاحب‌ذوقی را

❖ ۸۷ جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری

خیره سازد و نظر طالبان فرهنگ و هنر و پژوهشگران رشته‌های مختلف دانشگاهی همچون تاریخ، جغرافیا، علوم اجتماعی، مردم‌شناسی و ... را به خود جلب کند. از این رو، در پژوهش حاضر، جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری، با استفاده از روش پژوهش اسنادی و میدانی در قالب دو بخش (بخش اول، آیین‌های مرتبط با آب در ایل بختیاری و بخش دوم، باورهای مرتبط با آب در ایل بختیاری) مورد بررسی قرار گرفته است.

آیین‌های مرتبط با آب در ایل بختیاری

یکی از مشخصه‌های فرهنگی همه اقوام و جوامع بشری، برپایی جشن‌ها و آیین‌هاست. قدیمی‌ترین جشن‌های باستانی بر اساس اطلاعات در دسترس، جشن‌های اوستایی کهن هستند. جلوه‌گاه اساطیر در اعتقادات و باورها، افسانه‌ها، جشن‌ها و آیین‌هاست و هم‌اکنون نیز نشانه‌هایی از پاره‌ای اسطوره‌ها در بخشی از فرهنگ عامیانه و جشن‌های باستانی این سرزمین وجود دارد که فرهنگ دوران کهن ایران را بازتاب می‌دهد. آیین‌ها و مراسمی که تجدیدی و ادواری هستند، فرهنگ قومی را احیا می‌کنند و سبب همبستگی، انسجام، تحکیم و تقویت فرهنگ و هویت قومی می‌شوند (عسگری خانقاه، ۱۳۸۷: ۴۳۴).

اما واژه آیین^۱ ابتدا به معنای آداب و رسوم بود و بعدها به طور مشخص، به معنای رسوم دینی یا جادوگرانه به کار گرفته شد. از این رو می‌توان گفت: رفتارهای آیینی، نوعی خاص از رفتار هستند که از سوی جامعه پذیرفته شده‌اند و به گونه‌ای ارتباط افراد جامعه را با پدیده‌های فرامادی یا ماوراءالطبیعه برقرار می‌کنند. ربیعی در تعریف آیین اظهار می‌دارد:

«در آیین تکرار و بازنمایش جریان رویداد و کنش واکنشی است که معنای ویژه یافته است. از خواندن سرود ملی تا خطبه عقد یا راه‌اندازی دسته‌های سوگگانی و سورگانی. شمار آیین‌ها بسیار بوده و همه آنها دارای ساختاری کم‌وبیش قراردادی،

1. ritual

۸۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

کلیشه‌ای، پیش‌بینی‌پذیر و نمایشی. آیین در اصل نوعی رازآموزی است و برگزاری آن برای بهره‌مندی از فیض و برکت خداست» (ربیعی، ۱۳۹۱: ۸۳).

ملکیان نیز در تعریف آیین آورده است: «آیین، رسم‌ها و روش‌های آدابی است که در زندگی فرهنگی مردم منطقه وجود دارد» (ملکیان، ۱۳۸۷: ۱).

بسیاری از سنن و آداب و رسوم جاری در میان اقوام و ملل، در ارتباط با ارزش، تقدس و اهمیت برخی از منابع طبیعی مورد نیاز شکل گرفته‌اند. در این میان آب، به‌عنوان مایه حیات و پدیده ضروری و اجتناب‌ناپذیر استمرار زندگی، در میان تمامی اقوام و ملل، همواره دارای ارزش و اهمیت خاصی بوده است. قوم بزرگ بافرهنگ و کهن بختیاری نیز در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود از ادوار بسیار کهن تا امروز، برای آب، ارزش و منزلتی فوق‌العاده قایل بوده، آداب و سنن و آیین‌هایی را به‌صورت ناخودآگاه یا به‌دلخواه، بر این اساس پایه‌گذاری کرده است که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

الف) آیین‌های طلب باران

باران در همه فرهنگ‌ها کم‌وبیش، اهمیت فراوان دارد. چنان‌که اقوام و ملت‌های مختلف در اساطیر خود، یا ایزدانی ویژه باران دارند و یا برخی از ایزدان اساطیری آنها در کنار کارکردهای متفاوت، چنین نقشی را نیز بر عهده می‌گیرند. بر همین اساس، وقتی باران دیر ببارد و خشکسالی زندگی و هستی مردم را تهدید کند، آیین‌های ویژه‌ای برای طلب باران اجرا می‌شود. اهمیت ایزدان باران‌کردار در هر قوم و ملتی، ارتباط مستقیمی با وضعیت آب و هوایی اقلیم محل سکونت آنان دارد. آیین‌های باران‌خواهی در میان سایر اقوام و ملت‌ها نیز وجود داشته‌اند، اما تنوع آنها در ایران بسیار چشمگیر است: برخی از این آیین‌ها به دوره پیش از زردشت مربوط می‌شوند و برخی دیگر ریشه در اساطیر زردشتی دارند؛ بخشی هم مربوط به اقوام دیگری هستند که یا به این سرزمین یورش آورده و ماندگار شده‌اند و یا ایرانیان در یک تعامل منطقی با آنها برخی از آیین‌هایشان را جذب کرده‌اند. شاید هیچ یک از آیین‌های رایج در ایران که می‌توان برخی از آنها را اساطیر زنده نامید، به اندازه آیین‌های باران‌خواهی متنوع و حامل و

جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۸۹

مبین اعتقادات و باورهای مردم ما در دوره پیش از اسلام نباشد. در این آیین‌ها استمرار فرهنگ دوره باستانی را به روشنی می‌توان مشاهده کرد. برخی از این آیین‌ها برای پایداری و بقا تغییر نام داده‌اند و نامی مذهبی بر آنها نهاده شده است. (پاپلی یزدی، ۱۳۷۸: ۱۹۸-۱۹۹)

به‌طور کلی، باران‌خواهی از جمله آیین‌هایی است که در سراسر دنیا با شیوه‌ها و گونه‌های متفاوتی برگزار می‌شود اما آنچه همه این آیین‌ها را به هم مرتبط می‌کند، مسئله بی‌آبی و بی‌بارانی است؛ موضوعی که همه‌ساله، ابتدا، کشاورزان و پس از آن، دامداران را تهدید می‌کند.

کشور ایران به دلیل تنوع جغرافیایی، دارای فصول کشت مختلف است. برای مثال، در بسیاری نقاط که گندم، پایه کشاورزی محسوب می‌شود، این محصول را در زمستان در گندم‌زاران دانه‌افشانی می‌کنند اما در نواحی دیگری که برنج می‌کارند، فصل کشت محصول به طور معمول، ابتدای بهار است و به همین دلیل، فصول بی‌آبی و زمان نیاز به آب، بویژه ریزش باران متغیر است. از گذشته‌های بسیار دور، کشاورزان و دامداران ایرانی، زمانی که از بی‌آبی و نباریدن باران مستأصل می‌شدند، اقدام به برپایی مراسمی می‌کردند که تا امروز در نواحی مختلف برگزار می‌شود. این آیین را در استان چهارمحال و بختیاری و بویژه در ایل بختیاری، به شیوه‌های گوناگونی برگزار می‌کنند که در ادامه، به هر یک اشاره می‌شود

۱. **برد باران‌زا (سنگ باران‌زا):** برخی از بختیاری‌ها از دیرباز، در مسیر کوچ، بویژه در منطقه قشلاق، به امور کشاورزی اشتغال داشته و کشت و کارشان را به صورت دیم انجام می‌داده‌اند. در مواقع خشکسالی، بسیاری از کشتزارها خشک می‌شوند و مایحتاج اولیه آنان به خطر می‌افتد؛ به همین دلیل نسبت به آمدن و نیامدن باران حساسیت زیادی دارند و اگر مدتی باران نبارد، بر زبان هر یک از آنها، دعایی به نام دعای باران تکرار می‌شود.

دعانویسان با نوشتن این دعا، امید را در دل‌های مردم زنده می‌کنند و بعد عده‌ای به امامزاده آقا سید^۱ می‌روند و بردهای باران‌زا را واسطه قرار می‌دهند و طی مراسمی، ضمن

۱. در منطقه گرمسیر بختیاری قرار دارد.

۹۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

قربانی کردن، بردهای باران‌زا را بلند می‌کنند و با نیایش خواستار بارش باران می‌شوند و معتقدند توسل به بردهای باران‌زا بارش را در پی خواهد داشت و پس از دو سه روز باران خواهد آمد، همچنین باور دارند که تا سنگ وارونه است باران خواهد بارید و برای بند آمدن کافی است که سنگ را به حالت اولیه برگردانند.

۲. **هلهله کوسه:** طوایفی که دسترسی به امامزاده آقا سید ندارند، برای ریزش باران، طبق رسم دیگری کوسه را به کمک می‌گیرند و مراسمی به نام هلهله کوسه بر پا می‌کنند. هنگام طولانی شدن خشکسالی فردی کوسه^۱ را انتخاب می‌کنند و برایش ریش و سیبیل می‌گذارند. یک کیسه چرمی بزرگ را نیز روی سرش قرار می‌دهند و لباس‌های گشادی به تنش می‌کنند و کیسه‌ای روی دوشش می‌گذارند. سپس عده زیادی دور او را می‌گیرند و دسته‌جمعی به در خانه‌ها می‌روند و شروع به خواندن این شعرها می‌کنند:

هار هار هارونک، خدا بزَن بارونک
hâr hâr hârunak, xodâ bezan bârunak
سی او عیال دارون، خدا بزَن بارونک
si u ayâl dêron, xodâ bezan bârunak
گندما که زیر خاکن، ز تشنی هلاکن
gandomâ ke zire xâkan, ze teşneyi halâkan
هار هار هارونک، خدا بزَن بارونک
hâr hâr hârunak, xodâ bezan bârunak
برگردان:

برای کسانی که عیال‌وار و دارای فرزند زیاد هستند، خدایا باران بزَن، گندم‌ها زیر خاک هستند، و از تشنگی هلاک شده‌اند.

آنگاه شخصی که به در خانه یا چادرش رفته‌اند، مقداری آرد یا گندم به آنها می‌دهد، اما در ابتدای امر کمی آب روی سرشان می‌ریزد. به همین ترتیب، این کار تا شب ادامه پیدا می‌کند و بعد با آردهایی که به دست آورده‌اند، نان می‌پزند و در میان بعضی از آنها چوب کوچکی پنهان می‌کنند، آنگاه نان‌ها را تقسیم می‌کنند تا در حضور جمع خورده شود. کسی را که چوب از نانش دریاید می‌گیرند و آن قدر می‌زنند تا یک نفر بیاید و ضمانت کند و بگوید که برای مثال، تا فلان روز باران می‌بارد. اگر تا روز تعیین شده باران نیارد، ضامن او را کتک می‌زنند تا یک نفر دیگر بیاید و ضامن او شود. این کار تا آمدن باران ادامه دارد.

۱. بی‌ریش و سیبیل.

جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۹۱

ب) آیین‌های بند آمدن باران

بارش باران‌های سیل‌آسا در مناطقی از بختیاری مشکلاتی را برای کوچ‌نشینان ایجاد می‌کند؛ چرا که بیشتر بارش‌ها در فصل کوچ^۱ شکل می‌گیرد. به همین سبب، گاه آیین‌هایی را برای کاهش نزول یا بند آمدن باران اجرا می‌کنند؛ آیین‌هایی چون:

۱. **چل کچلون**: در مراسم «چل کچلون»^۲ یا «باران‌بند»، عناصر انسانی دیده نمی‌شود، بلکه نمادهایی به صورت چوب یا بندی بلند جلوی سیاه‌چادرها یا خانه‌ها می‌بندند. در این مراسم شخصی با آراستن جلوی سیاه‌چادر، ۴۰ قطعه چوب تهیه می‌کند و روی آنها نام ۴۰ فرد کچل را می‌نویسد و در زیر بارش باران قرار می‌دهد؛ سپس چوبی دیگر برمی‌دارد و به هرکدام از چوب‌ها ضربه‌ای زده و این شعر را می‌خواند:

چل کچلون و داره، خدا باران واداره

čel kačalun va dâra, xodâ bârân vâdâra

بازگردان: چهل کچلان در بند هستند، ای خدا باران را بند بیاور
در این مراسم فقط یک نفر دست به اجرا می‌زند و مردم تماشاگرانی هستند که از داخل سیاه‌چادر یا پنجره خانه، مراسم را تماشا می‌کنند. به این ترتیب، اهالی معتقدند که سینه ابرها می‌شکافد و ساعتی بعد ریزش باران قطع می‌شود.
گاه نیز جوانان محله جمع می‌شوند و هر یک ریسمان بلندی را به دست می‌گیرند و نام ۴۰ کچل از افراد محله را بلند می‌خوانند و با هر بار خواندن، یک گره بر بند مورد نظر می‌زنند تا ۴۰ گره تکمیل شود. سپس آن ۴۰ گره را در باران به شاخه درختی آویزان می‌کنند تا باران قطع شود.

در برخی مناطق، به نام ۴۰ نفر از کچل‌های روستا و اگر در جایی ۴۰ کچل نباشد، به نام هر کچلی که می‌شناسند، چوبی با خود می‌آورند. کچل‌ها را می‌بندند و آنها را کتک می‌زنند و از خدا می‌خواهند دیگر باران نبارد. پسر یا دختر ارشد کچل به کنار پنجره یا بالای پشت‌بام می‌رود و شروع به خواندن این شعر می‌کند:

۱. کوچ بهاره و کوچ پاییزه.

1. čel kačalun

۹۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

čel kačalam be dâreh چل کچلم به داره
ey xodâ bârân nabâreh ای خدا باران نباره
nori rangaš zardeh نوری رنگش زرده
o seyl mâneh bordeh او سیل مانه برده
برگردان: چهل کچل من بسته به زنجیر است، ای خدا رحم کن باران نبارد، پسر بزرگ رنگش زرد است، آب سیل ما را برده است.

۲. آیین قوطی گردانی: یکی دیگر از آیین‌های بند آوردن باران در قوم بختیاری، آیین قوطی گردانی است. اگر باران بند نیاید و چند روز ادامه پیدا کند، پسر بچه‌ها، به قوطی‌های حلبی نخ می‌بندند و در کوچه‌های روستا به راه می‌افتند. آنها ضمن حرکت به طور دسته‌جمعی این شعر را می‌خوانند:

قوطی قوطی آفتو کن یک مشت برنج تو او کن
ما بچه‌های گرگیم ز سرمایی بمردیم
یا قرآن یا کتاب سوا بشه آفتاب

گاهی نیز پسر بچه‌ها برای بند آمدن باران، در کوچه‌ها به راه می‌افتند و گل و لای کوچه‌ها را با چوب به هم می‌زنند و می‌خوانند:

emru aftow امرو آفتو
suâ aftow سوا آفتو
pasuâ aftow پسوا آفتو

برگردان: امروز آفتاب، فردا آفتاب، پس فردا آفتاب.

۳. آیین قرار دادن مهر نماز در زیر باران: به همان اندازه که باران برای

حاصلخیزی مراتع و کشت دیم ضروری است، اگر زیاد ببارد، سیل راه می‌افتد. در این شرایط مردم معتقد به روش‌های بند آمدن باران هستند تا از وقوع سیل و ویرانی خانه‌هایشان در امان باشند. به این منظور مَهری را که با آن نماز می‌خوانند، در زیر باران می‌گذارند زیرا معتقدند با این کار، باران شرمش می‌شود و بند می‌آید. همچنین آرد یا نمک را - که مقدس هستند - در باران می‌پاشند تا بند بیاید؛ گاه نیز چوبی را آتش می‌زنند و آن را در دست می‌گیرند و در زیر باران می‌گردانند.

جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۹۳

ج) عروسی قنات

هر چند امروزه با پیشرفت و توسعه همه‌جانبه شیوه‌های آب‌رسانی به زمین‌های کشاورزی و تأمین آب شرب روستاها، از سامانه‌های دیگری بهره گرفته می‌شود، قنات همچنان مطمئن‌ترین و پایدارترین گزینه برای بهره‌برداری مطلوب و منطقی از سفره‌های آب زیرزمینی به شمار می‌رود و به دلیل میسر بودن بهره‌گیری از امکانات زیربنایی محلی هزینه و انرژی ناچیزی نیاز دارد.

وجود ۸۰۰ قنات در استان چهارمحال و بختیاری نشان می‌دهد این فناوری هوشمندانه که از دیرباز مورد توجه مردم این استان، بویژه ایل بختیاری بوده و تعامل کاملی با امکانات محلی داشته است، با بهره‌گیری از شیوه‌های مناسب و با استفاده از نیروی ثقل، بدون هر گونه انرژی اضافی آب را به سطح زمین می‌آورد و در مقایسه با تمامی روش‌های تأمین آب، از دیرپایی بیشتری برخوردار است.

یکی از ابعاد فرهنگی اجتماعی قنات در استان چهارمحال و بختیاری، بویژه ایل بختیاری، باورهایی است که در طول تاریخ، مردم این منطقه نسبت به این پدیده مهم داشته‌اند و براساس آن، آداب و رسوم خاصی را به جا می‌آورند برای مثال به نر و ماده بودن آب‌ها باور داشتند و عموم قنات‌ها را نر و تعداد اندکی از آنها را ماده می‌پنداشتند. برای آنها، همسرگزینی و مراسم عروسی برگزار می‌کردند و برخی را مقدس می‌شمردند و برایشان قربانی می‌کردند. باور نر و ماده بودن آب، بیشتر در مناطق کم‌باران متداول است، در پاره‌ای از نقاط ایران، آب تند و خروشان را آب نر و آب ملایم، هموار و بی سروصدا را ماده تصور می‌کنند. در لابه لای متون فارسی در مورد عروسی قنات تا پیش از انقلاب فقط به یک مورد آن هم در خاطرات/اعتمادالسلطنه درباره روستای سامان توضیحی می‌دهد:

قناتی در ده سامان هست مشهور به دلوق دمبه^۱. اگر قنات مزبور زن نداشته باشد، آبش خشک می‌شود به این معنی که زنی به اسم قنات باید عقد کرد و آن زن شوهر دیگر نباید داشته باشد و حداقل ماهی یک‌دفعه تابستان و زمستان در آب قنات آبتنی

1. dalq dombeh

۹۴ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

کند. اگر این کار را کردند همیشه آب قنات جاری است اگر زن برای قنات معین و عقد نکنند، آبش خشک می شود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۰: ۲۱۲).

در مراسم عروسی قنات، برپا کردن شادی و دادن طعام، نماد برکت و نعمت‌خواهی از طبیعت است و شاید عروسی قنات، بازمانده‌ای از رسم کهن قربانی دادن برای آب باشد. در عروسی قنات، مردم از یک زن بیوه یا دختر خواهش می کنند که عروس شود. پس از موافقت وی، عروسی را مطابق با عروسی‌های معمول و با همان جزئیات برگزار می کنند. مردم شادی‌کنان با ساز و دهل عروس را به کنار قنات می برند و او را عقد می کنند. گاهی نیز کوزه‌ای پر از آب قنات را به منزلی مسکونی می آورند و به جای بردن عروس به کنار قنات، مراسم را در منزل برگزار می کنند. عروس باید پس از مراسم، به درون آب برود و آبتنی کند. زن نماد زایش و زاینده‌گی است و با این مراسم، مردم به نوعی سعی دارند آب را که به زاینده‌گی و آفرینش شهره است، طلب کنند. مردم‌شناسان می گویند عروسی قنات، رسمی کهن است و به احتمال در گذشته رسم‌های مشابهی مانند عروس چشمه و عروس رود هم برگزار می شده است.

د) آب در آیین‌های عزاداری

آیین سوگواری در میان بختیاری‌ها اهمیت خاصی دارد و همراه با مراسم پر سوز و گدازی برگزار می شود که نشان‌دهنده نشانه انس و الفت و همبستگی عمیق بین آنهاست. این اهمیت، چه در عزاداری‌های مذهبی و چه در عزاداری‌های خصوصی، به بارزترین شکل مشهود است و آب نیز در این میان، نقش و جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص می دهد؛ از جمله می توان به آیین‌های قسم دادن آب از سوی مادر و نواختن ساز چپی^۱ کنار آب اشاره کرد.

۱. آیین نواختن ساز چپی کنار آب: ساز چپی^۲ نامی است برای گونه‌ای از موسیقی که هنگام عزا در ایل بختیاری، با دهل و سرنا یا گاهی کرنا نواخته می شود. بختیاری‌ها با مردگان خود چنان رفتار می کنند که گویی زنده و حاضرند و نفس می کشند. حضور

۱. čapi

۲. ساز وارونه، ساز عزا

❖ ۹۵ جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری

یادمان‌های مافه‌گا و طلسم، خود نمونه‌ای از تلاش آنان برای نگه داشتن خاطره شخص مرده است. در مراسم عزاداری در ایل بختیاری، ساز چپی از ۳ تا ۷ روز و حتی گاه تا ۴۰ روز نواخته می‌شود. با توجه به ارزش ایلی، محبوبیت و مقام مرده ممکن است بیش از این نیز ادامه یابد. گاه زنان به محض شنیدن نوای جانگداز ساز چپی، دستمال‌های سیاه خود را تکان می‌دهند و اگر مرده جوان باشد، با حرکات رقص گونه، کل می‌زنند. اما مهم‌ترین کاربرد ساز چپی درخصوص آیینی است که برای غرق‌شدگان در آب برگزار می‌شود؛ به این ترتیب که اگر شخصی در آب غرق شود و تلاش برای پیدا کردن جسد او بی‌نتیجه بماند، آیین نواختن ساز چپی را در کنار آبی که فرد در آن غرق شده برگزار می‌کنند. با نواختن ساز چپی توسط توشمال‌ها از آب می‌خواهند که جسد فرد متوفی را پس دهد و اعتقاد راسخ دارند که با این عمل، جسد به روی آب می‌آید.

۲. آیین قسم دادن آب از سوی مادر: یکی از آیین‌های تکان‌دهنده و حزن‌انگیز بختیاری‌ها، آیینی است که در هنگام غرق شدن فردی در رودخانه و پیدا نشدن جسد او کاربرد می‌یابد. در چنین شرایطی، مادر متوفی را به محلی که فرزندش غرق شده، می‌برند و او درحالی‌که سایر زن‌ها اطرافش را گرفته‌اند، سینه خود را درون آب فرو می‌برد و آب را سوگند می‌دهد که فرزندش را بازگرداند. بختیاری‌ها معتقدند که به احترام حضور مادر متوفی و به احترام سوگندی که به آب داده، الهه آب‌ها جسد غرق شده را پس می‌دهد. البته این کار در نزد بختیاری‌ها به‌عنوان آخرین راه‌حل به کار می‌رود، یعنی زمانی دست به چنین کاری می‌زنند که تمام تلاششان برای یافتن جسد بی‌نتیجه مانده باشد. این امر نشان‌دهنده ارتباط میان عنصر مؤنث الهه آب‌های روان و مادر است.

باورهای مرتبط با آب در ایل بختیاری

باورهای عامیانه که بخشی از گستره فرهنگ عامه‌اند تخیلات، افکار، احساسات و آرزوهای یک قوم را آشکار می‌سازند و از پیشینه تمدن یک ملت حکایت دارند. این باورها که عنصری فرهنگ‌ساز هستند، گاه ریشه در اساطیر و گذشته‌های دور دارند

۹۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

اسطوره در گسترده‌ترین معنای آن، گونه‌ای جهان‌بینی باستانی است. آنچه اسطوره را می‌سازد، یافته‌ها و دستاوردهای انسان دیرینه است. (کزازی، ۱۳۹۰: ۶)

نخستین روندی که انسان اولیه، برای شناخت محیط رازآلود پیرامون خود در پیش گرفته، بینش اسطوره‌ای است. از این رو، پس طبیعت را با سیر فکری خاصی تفسیر می‌کنند و به این ترتیب، باورها، اعتقادات و نگرش‌های خاصی را می‌آفرینند. از آنجا که این اعتقادات از روح واحدی سرچشمه می‌گیرند، گاه باورهای مشترکی در میان اقوام مختلف به چشم می‌خورد. (هدایت، ۱۳۸۴: ۲۳)

اما گاه نیز این باورها ساخته و پرداخته ذهن بشر هستند و در شکل خرافه نمود یافته‌اند، البته خرافه جنبه مطلق ندارد و اصطلاحی نسبی، مقید به زمان و مکان است (جاهودا، ۱۳۶۳: ۱۰).

به این ترتیب ممکن است باوری که در گذشته‌های دور اعتقادی اصیل به شمار می‌رفته، امروزه عقیده‌ای خرافی تلقی شود. آدمی که درصدد بوده طبیعت را رام خود سازد و در پهنه گیتی جریان حیات را مطابق میل و اراده خود هموار سازد، به چاره‌جویی می‌پردازد. برای دفع چشم زخم از اسپند استفاده می‌کند و برای برخی اشیاء، خاصیت شگرف قایل می‌شود و پدیده‌ها را از دید خود تفسیر می‌کند؛ به این ترتیب، باورها شکل می‌گیرند و سینه به سینه از نسلی به نسلی دیگر منتقل می‌شوند. (انوشه، ۱۳۷۵: ۶۷)

سرزمین ایران از نظر جغرافیایی و آب‌وهوایی، همواره از مناطق خشک، کم‌آب و مواجه با خشکسالی بوده است؛ وجود سدهای قدیمی و آثار باقی‌مانده از شبکه‌های آبیاری و قنات‌ها، همه نمونه‌هایی از نبرد مردم کشور ما با دیو خشکی و بی‌آبی هستند. همین کمبود آب و وجود بیابان‌های خشک بود که حرمت نهادن ویژه به آب را در میان مردم ایران در نگاه باستان به وجود آورد. در بن‌مایه‌های عقاید اسلامی نیز آب از عناصر اصلی حیات‌بخش انسان و برپادارنده زندگی است و چنان که فراز «من الما کل شی» یعنی هر چیزی به آب زنده است شهرت بسیار دارد؛ بنابراین آب در فرهنگ اساطیری و دینی موجب شده است که در فرهنگ عامه اقوام مختلف ایرانی و از جمله قوم بختیاری، برای آب، باورهای پرشماری پدید آید.

❖ جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ۹۷

بختیاری‌ها برای هر بخشی از زندگی خویش مضامین زیبا خلق کرده و باورهای جاویدان آفریده‌اند تا در کنار این باورها، افکار و عقاید خویش را زنده نگه‌دارند و دهان به دهان به آیندگان منتقل کنند و آنان را از چیدن صغرا و کبراهای متعدد باز دارند و روح لطیف‌شان را به پذیرش این باورها وادار کنند. حتی گاه نیز قدم را فراتر گذاشته‌اند و از این باورها به عنوان شاهد مثال و سند استفاده کرده‌اند.

این باورهای عامیانه به قدری زیبا و دلنشین‌اند که اگر بارها و بارها نیز داستان‌های برگرفته از آنها شنیده شوند، موجبات رنجش و آزار روح را فراهم نخواهند ساخت. باورهای عامیانه در ایل بختیاری کاربردی گسترده دارند. طبیعت رنگارنگ و سرشار از منابع آبی منطقه بختیاری در بیان باورهای عامیانه تأثیری بسزا داشته است و در این باورها، کنایه‌ها، تمثیل‌ها، طنزهای داستانی، مثل‌ها، مثل‌ها و قصه‌هایی نمایان است که گاه در چارچوب گفتاری کوتاه و فشرده یا حتی یک بیت، با ساختاری روان و بیانی دلنشین و گاه به صورت داستانی بلند و یا طنزی تأثیرگذار به آیندگان انتقال یافته‌اند. اما در مجموع باورهای بختیاری نسبت به آب را می‌توان در دو قسمت طبقه‌بندی کرد الف) باورهای نسبت به آب و هوا و ب) باورهای نسبت به درمان با آب

الف) باورهای نسبت به آب و هوا

دانش بومی به عنوان دستاورد جوامع انسانی، حاصل قرن‌ها آزمون و خطا در تعامل با محیط است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هر چند بین دانش بومی و دانش رسمی تفاوت‌هایی وجود دارد، نباید آنها را در مقابل هم قرار داد، چرا که مکمل یکدیگرند و از تلفیق‌شان می‌توان به موفقیت‌هایی رسید که برای هیچ‌کدام به تنهایی امکان‌پذیر نیست. (بوذرجمهری و رکن‌الدین افتخاری، ۱۳۸۴: ۱۹)

دانش بومی بر اساس تجربه است و اغلب در طول زمان آزمون می‌شود؛ این دانش، با فرهنگ بومی و محلی و با محیط‌زیست، سازگار شده و از پویایی و کارایی لازم برخوردار است. نقش مهم طبیعت در زندگی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جوامع از مهم‌ترین عوامل وابستگی انسان به آن است و توجه انسان‌ها در جوامع مختلف به پدیده‌های طبیعی و حوادث و پیامدهای ناشی از آنها با حدس و گمان‌هایی در

۹۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

پیش‌بینی و آینده‌نگری نسبت به این پدیده‌ها و مسایل مرتبط با آداب و رسوم جوامع همراه است. آب‌وهوا از روزگاران گذشته از پدیده‌هایی طبیعی بوده که مردم در مکان‌های مختلف به آن توجه داشته‌اند. همه جوامع بشری، حتی پیشرفته‌ترین آنها، باورهایی دارند و از آداب و رسوم خاصی پیروی می‌کنند. باورها و پندارهایی در بین مردم تمام دنیا وجود دارند و برخی درست هستند و جنبه اعتقادی، دینی و مذهبی دارند و برخی نیز با خرافات و با تصورات، خیالات و حتی اوهام درآمیخته‌اند. شمار زیادی از باورهای مردم در اکثر مناطق کشور، صرف‌نظر از وجوه خرافی، منشأ طبیعی یا واقعی دارند و بر پایه مستندات و دلایل علمی رواج یافته‌اند. پدیده‌های آسمانی که اقلیم، زاده آنهاست، در گستره جغرافیایی زمین، دارای جلوه‌ها و آثار گوناگونی هستند. چگونگی تابش آفتاب، عرض‌های جغرافیایی زمین و ... اقلیم‌های گوناگونی را آفریده‌اند و هر اقلیم، خود پدیده‌های آب‌وهوایی مختلفی دارد که زندگی انسان‌ها با آن گره خورده و زیست‌بوم‌های متفاوتی آفریده است. (پاپلی یزدی، ۱۳۸۸: ۳۶)

در بسیاری از مناطق باورهایی در ارتباط با پدیده‌های اطراف زندگی شکل گرفته‌اند که این باورها نسبت به پدیده‌های طبیعی، بخصوص پدیده‌های اقلیمی، می‌توانند ما را در شناخت اوضاع آب‌وهوایی منطقه یاری دهند و با تفکرات و باورهای نیاکانمان آشنا سازند. شناخت این باورها و جنبه‌های علمی آنها، ما را برای رسیدن به بوم‌اقلیم هر منطقه و آگاهی از تاریخ اقلیمی آن کمک می‌کند.

به دلیل ارتباط تنگاتنگ ایل بختیاری با طبیعت و عناصر اقلیمی مانند باران، باد و پیامدهای ناشی از این عناصر همچون سیل و خشکسالی باورهایی نسبت به اقلیم و آب و هوا در این منطقه شکل گرفته‌اند که به شرح آنها پرداخته می‌شود.

۱. **گاه‌شمار آب و هواشناسی در باورهای ایل بختیاری:** با توجه به اهمیت و تأثیرات پدیده‌های جوی در نحوه فعالیت جوامع بشری، توجه انسان از زمان‌های خیلی دور به این موضوع معطوف شده است و برحسب تجارب پیشینیان نسبت به ثبت پدیده‌های جوی به سبک زمان خود اقدام کرده‌اند و با توجه به اقلیم مناطق، هر قوم پدیده‌های مهم‌تر را مدنظر قرار دادند.

جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۹۹

نکته قابل ذکر اینکه در گویش محلی ایل بختیاری، آن دسته از پدیده‌های جوی را که منجر به بارندگی یا وزش باد شدید و ریزش سرمای زیادی می‌شوند، عموماً با عنوان قنوش^۱ نام می‌برند.

الف) قنوش یا سرمای بدرالعجوز: زمان وقوع این پدیده از بیست و یکم اسفند تا هشتم فروردین، مصادف با زمان سرمازدگی بهاره شکوفه‌های درختان میوه است، این ایام علاوه بر گذشته، امروزه نیز در وضعیت امرار معاش خانواده‌ها تأثیر بسزایی دارد، با توجه به اینکه امرار معاش خانواده در گذشته‌های دور به تولیدات کشاورزی متکی بود، در توجه خاص به این پدیده، پیشینیان به داستان سرایی پرداخته‌اند. طبق عقیده پیشینیان، پیرزنی ثروتمند در هنگام مسافرت با کاروان شتران خود، به دلیل طولانی شدن زمان سفر نمی‌تواند در زمان مورد نظر که مصادف با ایام جفت‌گیری شتران است، به منطقه خود که دارای آب‌وهوای سردی بوده برسد و از خداوند ملتمسانه تقاضا می‌کند که چند روزی در بین راه هوا را سرد کند تا گله شتران آسیب نبینند. به همین دلیل برخی به این پدیده، قنوش شتران نیز می‌گویند. رخداد شرایط حاکم بر پدیده‌های هواشناسی در این ایام بر اساس آمارهای ثبت شده در ایستگاه هواشناسی شهرکرد حدود ۷۰ درصد موارد ثبت شده را شامل می‌شود البته با توجه به تغییر تناوبی دوره‌های اقلیمی، وقوع این پدیده در دوره‌هایی که به سمت ترسالی می‌رود بیشتر است و تا حدود ۷۵ درصد نیز می‌رسد.

ب) قنوش پنجم اردیبهشت یا قنوش قره‌یاز به طور عمده، بارندگی به صورت باران است و از نظر کیفیت رشد غلات کشاورزی و کشت‌های بهاره اهمیت دارد. همچنین کیفیت پوشش گیاهی مراتع و منابع طبیعی دشت‌ها به این بارندگی وابسته است که موجب سرسبز شدن چراگاه‌ها نیز می‌شود. از این رو هر ساله کشاورزان انتظار دارند که ۳۶ روز بعد از بهار این بارندگی اتفاق افتد. با توجه به اهمیت و ارزش این باران برای کشاورزان، در مورد آن گفته‌اند که «باران دو وقت آید به کار، یک، پنبه‌چین دو، پنبه‌کار» منظور از پنبه‌کار اوایل اردیبهشت و منظور از پنبه‌چین ۳۶ روز بعد از پاییز

1. qonuš

۱۰۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

است. در بررسی آمار رخداد بارندگی و یا عبور سامانه های جوی، یکی دو روز دیرتر یا زودتر در حدود ۶۳ درصد موارد ثبت شده است.

پ) قنوش پاییزه: همان باران ۳۶ روز بعد از اول پاییز، مصادف با حوالی ششم آبان است که به قنوش تخمکاران نیز معروف است. تاریخ وقوع این بارندگی در ۵۰ درصد موارد با آمارهای ثبت شده مطابقت دارد.

ت) قنوش هفدهم آذر: به قنوش پازن به گل نیز معروف است. گذشتگان بر این باور بوده اند که این پدیده با زمان جفت گیری گله بزهای کوهی مصادف است. به طور معمول در این تاریخ، اهالی، انتظار بارش برف فراوانی دارند که در خاتمه آن، هوای سرد با شرایط یخبندان حاکم خواهد شد. بررسی ها نشان می دهد که رخداد بارندگی در ۶۰ درصد موارد و رخداد شرایط سرد و یخبندان در ۶۵ درصد موارد با آمار ثبت شده مطابقت دارد. باورها به گونه ای است که در صورت نبود بارندگی در تاریخ فوق سالی را که در پیش دارند با خشکسالی همراه می دانند. به طور کلی، در سال هایی که این بارندگی به وقوع پیوسته، میزان بارندگی سالانه بالاتر از نرمال بوده است. به طور مشخص، سال ۱۳۸۴ مصداق بارز این مطلب است.

ج) قنوش شب چله: باور محلی بر این است که عموماً بارش برف سنگین به همراه دارد و وقوع آن با یک روز پس و پیش، حتمی است. بررسی های آماری، وقوع این پدیده با احتساب رخداد بارندگی و دمای زیر ۱۰- را در ۷۰ درصد موارد نشان می دهد. از نظر عبور سامانه های سینوپتیکی این درصد بسیار بالاتر است و البته گاه ممکن است که بارندگی ایجاد نشود.

خ) قنوش کاروان گش: در روز هفتم دی ماه رخ می دهد و همراه با بارش برف و توأم با کولاک و بوران و سرما است. این قنوش در بررسی های آماری ۴۵ درصد موارد را شامل می شود.

د) قنوش روز هفدهم دی ماه: که به گراز به گل نیز معروف است. از نظر قدیمی ها، این روز با پدیده های سخت و خطرناک همراه است و در آن، وقوع حوادث ناگواری

جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۱۰۱

انتظار می‌رود. در این روز بارش برف و افت زیاد دما رخ می‌دهد چنان‌که به قول قدیمی‌ها در یکی از سال‌های گذشته، بارش برف سنگین همراه با سرمای شدید به مدت چند روز موجب هجوم حیوانات وحشی به روستاها شده و حتی مردم گله‌هایی از گرازها را مشاهده کرده‌اند. به دلیل کولاک، برف و سوز سرما مسافرانی که در زمان‌های قدیم اغلب پیاده سفر می‌کردند، گاه جان خود را از دست می‌دادند و این موضوع در اذهان عموم بسیار اهمیت داشت. در بررسی‌های آماری وقوع این قنوش با احتساب رخداد بارندگی و باد بیشتر از ۱۰ نات و دمای کمتر از ۱۰- در ۹۰ درصد موارد به ثبت رسیده است.

ذ) قنوش چهار چهار: که از بیست و ششم دی‌ماه تا چهارم بهمن ادامه دارد، که به سرمای پیرزن نیز معروف است که همراه با بارش برف و باران مخلوط و فراوان همراه با وزش باد است. در یک باور قدیمی در این ایام گربه‌ها به تکاپو افتاده و نسبت به جفت‌یابی اقدام می‌کنند. در بررسی آماری به انجام رسیده با احتساب رخداد بارندگی و دمای کمتر از ۱۰- ۹۸٪ موارد ثبت شده همراه با بارندگی وزش باد و افت دما را شامل می‌شود که با توجه به سرعت باد سرمای احساسی زیادی به مردم دست می‌دهد و عامه شکایت از سرمای شدید دارند.

ر) قنوش چهار روز اول اسفندماه: این قنوش خود گویای یک نوع پیش‌بینی تجربی هواشناسی از سوی پیشینیان است که به یادگار مانده است. لذا به اختصار بدان اشاره می‌شود. برحسب عقیده گذشتگان با به پایان رسیدن ماه‌های دی و بهمن که گاه با نام‌های احمد و بهمن نیز نامیده می‌شدند و دو فرزند پیرزن هستند و چون پیرزن فرزندان خود را از دست داده ناراحت شده و درصدد گرفتن انتقام برمی‌آید که با عصبانیت جاروی خود را به هوا پرت می‌کند که چهار حالت اتفاق خواهد افتاد. حالت اول اگر جارو به دیوار برخورد نماید وضعیت هوا تا چهار روز آینده برف خواهد بارید. حالت دوم اگر جارو بر آب بیفتد تا چهار روز باران خواهد بارید. حالت سوم اگر جارو بر سکل‌های روی دیوار برخورد نماید تا چهار روز باد خواهد وزید. حالت

۱۰۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

چهارم اگر جارو بر زمین بیفتد چهار روز آفتابی را در پیش رو خواهیم داشت. بدین صورت مردم در قدیم با مشاهده اولین روز وضعیت هوا را تا سه روز آینده پیش بینی می نمودند، که بررسی های آماری بر روی چگونگی تشابه وضعیت هوا در این ۴ روز در بیش از ۸۰٪ موارد را تأیید می کند.

ز) قنوش شصتم بهار: این قنوش در روزهای پایانی اردیبهشت و یا اوایل ماه خرداد رخ می دهد و انتظار می رود که به منزله خاتمه بارندگی های سال زراعی محسوب شود. طبق نظر اهالی، بارش هایی که پس از این ایام رخ می دهد، برای باغداران و کشاورزان مضر است و از این رو، برخلاف همیشه که مردم بارندگی را از درگاه خداوند طلب می کنند، پس از این قنوش بارش های احتمالی را نوعی بلای طبیعی به حساب می آورند. درصد رخداد این قنوش با طرح بررسی تاریخ های شروع و خاتمه بارندگی که در معاونت هواشناسی استان چهارمحال و بختیاری از سوی مهندس پارسا به انجام رسیده است، با احتمال ۹۵ درصد خاتمه بارندگی ها در شهرکرد محاسبه شده است.

ژ) چله کوچک و چله بزرگ: در نوعی از تقسیم بندی ایام زمستان که عمومی تر نیز هست، چهل روز اول زمستان از اول دی ماه تا دهم بهمن را چله بزرگ نامیده اند که توأم با سرمای شدید و یخبندان زمستانی بارش برف و گاه باران فراوان است. از دهم بهمن تا روز پایانی آن را نیز که بیست روز به طول می انجامد، چله کوچک نامگذاری کرده اند. عموم مردم بر این عقیده اند که پنج روز بعد از چله کوچک زمین در اصطلاح نفس می کشد و این مصادف پایان یخبندان های شدید و شروع آب شدن یخ هاست. در واقع از این زمان به بعد، هوا رو به تعادل دمایی می رود و خاک از حالت یخ زدگی به تدریج خارج می شود. در بررسی های صورت گرفته بر روی آمار درجه حرارت خاک در یک دوره آماری پنج ساله از این تاریخ به بعد، دما در اعماق مختلف خاک به کندی رو به افزایش می رود.

۲. پیش بینی بارندگی در باورهای ایل بختیاری: کشاورزان و دامداران منطقه از گذشته های دور، بروز برخی علایم را حاکی از بارندگی می دانستند که در ادامه به برخی از آنها اشاره می شود:

❖ جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۱۰۳

- در زمستان چنانچه ابرهای آسمان در هنگام غروب آفتاب از مغرب به رنگ قرمز و نارنجی درآیند، مردم هوای روزهای پیش‌رو را صاف و آفتابی پیش‌بینی می‌کنند. هرگاه هاله دور ماه در شب‌های مهتاب، شعاع بیشتری داشته باشد، یعنی بزرگ به نظر برسد، روز بعد از آن، بارش باران حتمی است و برعکس، چنانچه هاله دور ماه، دایره‌ای کوچک و به ماه نزدیک باشد، روزهای بعد از آن هوا صاف خواهد بود.
- چنانچه در زمستان و بهار، ابرها به طرف مغرب در حرکت باشند، بارندگی شدید و طولانی در پیش است. اگر ابرها از مغرب به طرف مشرق و شمال شرقی در حرکت باشند، روزهای بعد هوا صاف و بدون بارندگی خواهد بود.
- چنانچه روزهای پاییز و زمستان، هوا بیش از حد معمول، گرم و آفتاب شدید و سوزان باشد، روز بعد بارندگی خواهد بود.
- در روزهای ابری زمستان و پاییز مردم به آسمان نگاه می‌کنند؛ چنانچه آسمان سمت جنوب و قبله، باز و ابرها کنار رفته باشند، دلیل بر این است که در ساعات آینده باران نخواهد بارید و آسمان صاف خواهد شد اما اگر آسمان جنوب قبله را ابرهای سیاه و تیره پوشانده باشند بارندگی ادامه خواهد داشت.
- به اعتقاد برخی اگر در بارندگی‌های زمستان، روز شنبه هوا صاف نباشد و یا باران ببارد، بارندگی در روزهای بعد از آن هم ادامه خواهد یافت.
- اگر در فصل‌های پاییز و زمستان و بهار در هنگام غروب آفتاب، ابرهای سمت مغرب آسمان به رنگ قرمز یا نارنجی باشند، حداقل تا یک هفته بعد از آن باران نخواهد بارید و هوا صاف پیش‌بینی می‌شود.
- اگر آسمان سراسر ابری شود و ابرها شفاف و سفید باشند، بارندگی خوب و پردوامی در پیش است.
- اگر ابرها از قبله بلند شوند، باران دارند. اگر پراکنده و سیاه‌رنگ همراه با رعدوبرق باشند؛ بارندگی دارند. اگر در تابستان زیاد باد بوزد، زمستان باران خواهد آمد. اگر باران ببارد و حباب ایجاد شود، می‌گویند این باران از آسمان‌های بالابالا آمده و

۱۰۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

نشانه طولانی بودن مدت بارندگی است. حبابی که دور ماه ایجاد می‌شود نیز نشانه بارندگی است. اگر ستاره پروین و ماه به هم نزدیک شوند؛ هوا طوفانی خواهد شد.

● از روی حرکات دام‌ها و حشرات نیز پیش‌بینی‌هایی صورت می‌گرفته است برای مثال، اگر گوسفندها هنگام بیرون آمدن از آغل، جفتک بزنند؛ می‌گویند امسال سالی خوب، پر باران و بهاری است. اگر دام‌ها با شتاب علف بخورند، می‌گویند سال پر بارانی است. اگر گوسفندان در آغاز چله زمستان، پشم خود را بچوند، می‌گویند امسال زمستان سخت و طولانی خواهد بود. اگر تعدادی زیادی از گوسفندان با دو دست خود به درخت تکیه دهند و پوست درخت را بخورند، نشانه سختی سالی است که حتماً کم‌باران و مشکل خواهد بود. اگر اغلب گاوها در مراتع به یک پهلو بخوابند نشانه دگرگونی هواست. اگر تعداد زیادی پرنده جیک جیک کنند نشانه سردی هواست. اگر گنجشک‌های کوچ‌رو در هوای آفتابی سر و گردن خود را در آب بشویند نشانه باران است. اگر گنجشک‌ها روی بام خانه‌ها به صورت گروهی ازدحام و جیک جیک کنند، نشانه منقلب شدن هواست. اگر مورچه‌های بالدار دسته جمعی بیرون بیایند؛ نشانه باران است. اگر مورچه‌ها لانه‌های خود را عمیق بکنند، نشانه سختی و سردی طولانی بودن زمستان است. اگر زنبور عسل دور لانه خود بچرخد و دور نشود، نشانه طوفان است. علاوه بر اینها، عامه مردم معتقد بودند؛ فرشته‌هایی که از طرف خدا مأمور آوردن باران هستند، بر روی دریاها، ابرهای باران‌زا را حرکت می‌دهند و در جایی که دستور دارند، می‌نشینند و آنجا باران می‌آید.

ب) باورهای نسبت به درمان با آب

- کودکان مبتلا به سرخک را آب عدس و جگرسفید برشته می‌دهند.
- با چای تازه دم یا آب جوش سرد شده، چشم طفل را ضد عفونی می‌کنند.

جمع بندی

حرمت آب و نیاز انسان به آن، موجب شادمانی در هنگام دسترسی به آب می‌شده و از دیرزمان، بخشی از شادی‌ها و جشن‌های پرخاطره اقوام ایرانی را تشکیل می‌داده

❖ جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۱۰۵

است. اگر در موقعیت جغرافیایی و در سرزمین ایران، آب کم بوده، در فرهنگ اقوام مختلف آن، نقش و تجلی فراوانی داشته است. خلق آیین‌ها ترانه‌ها، قصه‌ها، ضرب‌المثل‌ها و جوشش احساسات و باورها در این باره، حکایت از نوعی نگاه معنوی به آب در این اقوام دارد. یکی از اقوام بزرگی که تنوع خوبی نیز به کشور ما بخشیده، ایل بختیاری است. بختیاری‌ها از جمله اقوام ایرانی هستند که خود از پیشینه کهن تاریخی و فرهنگی ریشه‌داری برخوردارند و با نگاهی به تاریخ، فرهنگ و ادبیات مکتوب و شفاهی گسترده آنان می‌توان به خوبی از این واقعیت آگاه شد.

موقعیت خاص جغرافیایی و شرایط توپوگرافی، سرزمین بختیاری را مملو از رودخانه‌ها، چشمه‌ها، قنات‌ها و برفاب‌های بهاری کرده است. این قرابت و خویشاوندی با منابع آبی، تأثیر بسزایی در فرهنگ مردم آنان داشته و موجب شده است که برای آب، ارزش و منزلتی فوق‌العاده قایل باشند و جوهی از این فرهنگ عامه، همچون آداب و سنن، آیین‌ها، باورها، ترانه‌ها، ضرب‌المثل‌ها و قصه‌هایی که الهام گرفته از تأثیرات کوه و دشت و طبیعت، آبشارها و موسیقی چشمه‌ساران بوده‌اند، را به صورت ناخودآگاه یا به دلخواه، جلوه‌گر سازند؛ به نحوی که چشم هر بیننده صاحب‌ذوقی را خیره سازند و نظر طالبان فرهنگ و هنر و پژوهشگران رشته‌های مختلف دانشگاهی همچون تاریخ، جغرافیا، علوم اجتماعی، مردم‌شناسی و ... را به خود جلب کند.

ایل بختیاری در طول تاریخ پر فراز و نشیب خود از ادوار کهن تا امروز، برای آب، ارزش و منزلت زیادی قایل بوده‌اند و آداب، سنن و آیین‌هایی را در این زمینه بنیان نهاده‌اند؛ آیین‌هایی چون: طلب باران، بند آوردن باران، عروسی قنات و برخی آیین‌های عزاداری مانند قسم دادن آب از سوی مادر و نواختن ساز چپی کنار آب که در تمام این آیین‌ها آب از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

نگاه بختیاری‌ها به آب همچون سایر عناصر طبیعی، نگاهی معنوی است تا جایی که به عنوان منبعی قدسی، به آن سوگند می‌خورند و آلودن آن را به ناپاکی‌ها، گناهی نابخشودنی می‌شمارند. از سوی دیگر، علاوه بر ماهیت اصلی آب که منشأ حیات است،

۱۰۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

برخی نمادهای دیگر نیز همچون باران، چشمه و... هرکدام به فراخور حال خود، ارزش و قداستی معنوی دارند که به واسطه حضور آب و نقش غیرقابل انکار آن در این نمادها، در نزد بختیاری‌ها جایگاه ویژه‌ای کرده‌اند؛ از آن جمله می‌توان به باورهای مرتبط با آب‌وهوا و درمان با آب اشاره کرد.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۹۰). **خاطرات اعتمادالسلطنه**. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- انوشه، حسن (۱۳۷۵). **دانشنامه ادب فارسی**. تهران: مؤسسه انتشاراتی دانشنامه.
- بوذرجمهری، خدیجه؛ رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا (۱۳۸۴). «تحلیل جایگاه دانش بومی در توسعه پایدار روستایی». **فصلنامه مدرس علوم انسانی**، ش ۱. صص ۱۷-۷۵.
- پاپلی یزدی، محمدحسین (۱۳۸۸). **گردشگری ماهیت و مفاهیم**. تهران: سمت.
- ثلاثی، محسن (۱۳۷۹). **جهان ایرانی - ایران جهانی**. تهران: نشر مرکز.
- جاهودا، گوستاو (۱۳۶۳). **روان‌شناسی خرافات**. ترجمه محمدنقی براهنی، تهران: نشر نو.
- ربیعی، آزاده (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی آیین‌ها و آداب و رسوم ساخت مسکن روستایی گیلان»، **پایان‌نامه کارشناسی ارشد**. تهران: دانشگاه علوم و تحقیقات.
- سپهوندی، مسعود (۱۳۸۷). «مروری بر مفهوم و اهمیت آب در آثار عرفانی فارسی». **فصلنامه مطالعات نقد ادبی (پژوهش ادبی)**. ش ۱۳. صص ۸۰-۴۷.
- عسگری خانقاه، اصغر (۱۳۸۷). **انسان‌شناسی عمومی**. تهران: سمت.
- عناصری، جابر (۱۳۷۴). **تجلی دوازده ماه در آیین‌ها اساطیر و فرهنگ عامه ایران**. مرند: قمری.
- کروی، مهدی (۱۳۸۴). «بررسی نقش فولکلور در توسعه گردشگری ایران». **فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری**، صص ۷۸-۵۳.

❖ جایگاه آب در آیین‌ها و باورهای ایل بختیاری ❖ ۱۰۷

- کزازی، میر جلال‌الدین (۱۳۹۳). رویا، حماسه، اسطوره. تهران: نشر مرکز.
- معین، محمد (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی، چ ۱۹، تهران: امیرکبیر.
- ملکیان، شهلا (۱۳۸۷). بررسی مردم‌نگاری آیین‌های دامداری در حوزه فرهنگی. تالش: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان گیلان.
- نیازی، محسن (۱۳۸۶). «آب در مثل‌های کاشان». فصلنامه فرهنگ مردم. ش ۱۱، صص ۶۸-۵۱.
- هدایت، صادق (۱۳۸۴). فرهنگ عامیانه مردم ایران. تهران: چشمه.

